

лише на одній пам'ятці, а в другого, хоча й дуже гарно теоретично обгрунтовано виділення окремих культур в мустьє Кавказу, але, на жаль, не підкріплене достатньою кількістю фактів.

Хоча автор даної рецензії не зовсім впевнений у принциповій можливості виділення культур (а не фацій) в епоху середнього палеоліту, аккайська, виділена Ю. Г. Колосовим, вважається нам найбільш переконливою із відомих спроб на цю тему — і за своєю стратиграфічною позицією, і за своїм територіальним розмахом. Тому досить несподіваним було перейменування аккайської культури в білогірську і розширення її меж, запропоноване редактором рецензованої книги М. Д. Прасловим¹³, не згадуючи вже наукового боку такого демаршу, необхідно було б М. Д. Праслову пам'ятати про право першості дослідника в назві пам'ятки чи культури.

Перейменування в даному випадку можливе лише як колективне вирішення якоїсь наукової наради. Зокрема, в цій же праці М. Д. Праслов без посилання на Ю. Г. Колосова, привласнює собі ідею про генетичну спорідненість пам'яток аккайської (у М. Д. Праслова білогірської) культури: «На нашу думку, всі мустьєрські кримські пам'ятки об'єднуються в одну археологічну культуру, яка розвивається в часі і просторі»¹⁴. Як редактору книги Ю. Г. Колосова М. Д. Праслову неприпустимо обминати висновок свого підопічного, що спеціально обговорювався в 4 розділі рецензованої книги та інших працях Ю. Г. Колосова.

В. О. РАНОВ

¹³ Праслов Н. Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР.— М., 1984.— С. 106.

¹⁴ Там же.— С. 106.

Коранашвили Г. В.

«Докапиталистические способы производства». —

Тбилиси: Мецниереба, 1988. — 240 с.

Пізнання загальних закономірностей розвитку суспільства завжди ставило питання вияву якісних етапів, іншими словами, періодизації історичного процесу. Значення загальної періодизації визначається її методологічною функцією, яка дозволяє обдумати та зіставити історичні факти в межах певної концепції. Довгий час радянська, та й світова історична наука марксистського напрямку, виходила з п'ятичленної схеми розвитку людства, що усвідомлювалась як марксистська. Однак нагромадження знань з історії окремих регіонів з часом прийшло у протиріччя з цією схемою. Найбільш слабким її місцем стала проблема першої антагоністичної формації. Дискусія 60-х рр. розпалася навколо азіатського способу виробництва. Вона не стихає й досі, про що свідчить, зокрема, активне обговорення книги В. П. Ілющечкіна на сторінках журналу «Народи Азії та Африки» (першу частину книги присвячено розробці формаційної теорії¹). В ході дискусії було усвідомлено гостру необхідність розв'язання теоретичних проблем історичної науки².

Книгу Г. В. Коранашвілі, в якій автор викладає власне розуміння історичного розвитку, написано невдовзі по вказаній дискусії. Вперше в узагальненому вигляді дослідник пропонує в ній концепцію чотиричленної схеми докапіталістичної стадії розвитку людства. На перший погляд, Г. В. Коранашвілі пішов легким шляхом: між первісним та античним (рабовласницьким) способами виробництва він вмістив азіатський (за його термінологією — сільськообщинний), статус якого відстоюється давно.

¹ Див.: Павленко Ю. В. Рец.: Ілющечкин В. П. Сословно-классовое общество в истории Китая (Опыт системно-структурного анализа). — М.: Наука, 1986. — 396 с. // Археология. — 1990. — № 1.

² Див.: Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). — К., 1989. — 288 с.

Дехто з дослідників навіть вважає, що він є єдиною формою переходу від первісної неантагоністичної формації до антагоністичної³. Проте ця думка не набула загального визнання, як, до речі, і проблема існування античного способу виробництва. Тому Г. В. Коранашвілі змушений викласти свої та чужі міркування з даного питання.

З цією метою автор звертається до історії створення формаційної теорії взагалі та її п'ятичленного варіанта зокрема (ч. I). Аналізуючи праці К. Маркса та Ф. Енгельса, він (як і багато інших фахівців) переконливо доводить, що основоположники марксизму постійно відстоювали думку про специфіку Стародавнього Сходу, тобто ніколи не отожднювали азіатський та античний способи виробництва. Отже, всупереч деяким поглядам творцями п'ятичленної схеми К. Маркс та Ф. Енгельс не були, тому критика та відмова від неї не є кризою формаційної теорії,— вони мають лише сприяти її подальшому розвитку.

Далі Г. В. Коранашвілі якраз і показує, коли та за яких умов виникла вказана концепція. Безумовно, вирішальну роль в її створенні відіграла дискусія 20—30-х рр. про азіатський спосіб виробництва, внаслідок якої перемогла концепція В. В. Струве, що стверджувала існування рабовласницької формації на Стародавньому Сході. Їй було надано марксистського забарвлення, що з виходом праці Й. В. Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм» (1938 р.) стало беззастережним. До цього слід додати, що утвердження вказаної концепції стало можливим за умов побутування єдиної концепції генезису класового суспільства, розробленої радянськими істориками на підставі другого шляху класоутворення, виділеного Ф. Енгельсом⁴.

Г. В. Коранашвілі дає правильну оцінку наслідків цієї дискусії для історичної науки: перетворення схеми в догмат призвело до збочення в фактологічних дослідженнях. Стосовно археології можна відзначити: корені емпіризму, тривалого відставання узагальнень від накопичення матеріалу, слабкої розробки теоретичних проблем археологічної науки сягають політичної ситуації 20—30-х рр.⁵

Розкривши сутність проблеми, Г. В. Коранашвілі аналізує її розвиток та сучасний стан. Тут можна було б дорікнути авторові у неповноті викладу. Але головної мети — показати розбіжність точок зору щодо кількості та послідовності формацій, рівнів членування всесвітньо-історичного процесу — він досягає. Вихід із кризи дослідник вбачає у розробці методологічних проблем, з чим важко не погодитись. Сучасний рівень знань вимагає створення нової періодизації. Досі проблему намагались вирішити двома способами: шляхом поглибленого вивчення творів класиків марксизму-ленінізму або на підставі узагальнення історичних фактів. Проте ні перший, ні тим більше другий шляхи не були продуктивними. Побудова нової періодизації можлива лише на теоретичному рівні, де марксистсько-ленінська теорія історичного процесу може виступити методологічною основою, інструментом пізнання.

Логічно, що другу частину книги Г. В. Коранашвілі присвячено теоретичним аспектам формаційної теорії, зокрема висвітленню одного з основних законів історичного матеріалізму — відповідності виробничих відносин рівню продуктивних сил. Слід погодитися із автором, що змісту цього закону не приділялося належної уваги, а категорію продуктивних сил розуміли спрощено, зводячи її до знарядь праці. Безумовно, без розробки категорії продуктивних сил дискусія про формаційне членування суспільства не може бути завершена, що обмежує методологічну функцію марксистсько-ленінської теорії.

У монографії робиться спроба розшифрувати абстрактне поняття продуктивні сили, конкретизувати його з метою визначення сходинок в їх розвитку. Зокрема, автор розуміє вказану категорію як складну систему, в котрій особливого значення він надає факторам, на які мало звертали уваги: географічному (природа як продуктивна сила), демографічному (людина як продуктивна сила) та історичному (взаємодія суспільств) середовищам. Позитивним моментом такого розуміння є можливість дійсно системного осмислення продуктивних сил, в якому головне місце має поєднати людина, її можливості, детерміновані не лише власним досвідом, а й взаємо-

³ Детальний виклад та аналіз дискусії див.: *Никифоров В. Н.* Восток и всемирная история.— М., 1975.— 349 с.

⁴ *Павленко Ю. В.* Указ. соч.— С. 19, 20.

⁵ *Генциг В. Ф.* Очерки по истории советской археологии.— К., 1982.— 225 с.; *Буянтян Е. П.* Проблема периодизации первобытности по материалам могильников (к вопросу о родовой теории) // Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.— С. 197—241.

дією з природнім середовищем та історичним (соціальним) оточенням. На жаль, роль інших факторів не розкрито, автор обмежується лише їх переліком (знаряддя праці, досвід, винаходи, організація та розподіл праці, джерела сировини тощо) та вказівкою, що рівень розвитку продуктивних сил має визначатися всією їх сукупністю і взаємодією складових компонентів. Все так, але постає питання, як саме це зробити? Адже створення формаційної теорії передбачає високий рівень абстрагування, а, порівнюючи суспільства, ми тією чи іншою мірою оперуємо конкретними даними. Різний рівень абстрагування відбиватиметься і на рівнях членування всесвітньо-історичного процесу, вияві найзагальніших (формаційних), особливих та окремих (в межах формацій) закономірностей розвитку. Це питання залишилося в праці без відповіді. Тому тема продуктивних сил та критеріїв визначення їх сходенок потребує подальшого вивчення⁶. Дійсно, зростання продуктивних сил — процес безперервний, отже, критерієм виявлення поступу їх розвитку має стати відповідність останніх певним виробничим відносинам.

І все ж запропонований Г. В. Коранашвілі підхід до теми дав позитивні наслідки при створенні ним періодизації історії стародавніх суспільств (частина третя). Спостереження дослідника, безумовно, посядуть належне місце у подальших розробках.

Найслабкішим місцем книги є характеристика архаїчного способу виробництва. Сутність його практично не розкрито, деякі погляди застаріли, зокрема, про час формування племені, членування на матріархат та патріархат тощо. Важко погодитись із визначенням специфіки архаїчного способу виробництва. Якщо послідовно відстоювати принцип історичного матеріалізму, то навряд чи можна вважати слушною думку Г. В. Коранашвілі про те, що «розвинутий соціальний лад цього суспільства... впливав із групового шлюбу та пов'язаної з ним форми сім'ї» (с. 136). Сучасний стан науки про первісність дає можливість дійти висновку, що специфіку архаїчного способу виробництва становить рівень розвитку продуктивних сил, котрий міг забезпечити отримання лише необхідного продукту, наслідком чого був колективізм виробництва та споживання. Відтак головною метою першого способу виробництва була людина, а не створення багатства у вигляді речей⁷. Еволюція продуктивних сил та виробничих відносин первісності, що знайшла втілення не лише у формах розподілу продуктів харчування, а й у появі та функціонуванні певних соціальних інститутів (рід, община, сім'я, плем'я тощо), дозволяє намітити як етапи самої архаїчної формації, так і передумови тих явищ, що становитимуть сутність наступних⁸.

Що ж до терміну сільськообщинний спосіб виробництва, запропонованого Г. В. Коранашвілі для означення першої антагоністичної формації замість терміну азіатський спосіб виробництва, то важко визнати його вдалим, оскільки він не відбиває сутності формації. Община увійшла в нову формацію з первісності, отже, не вона, при всьому її значенні, визначала її зміст, а міська (за Г. Чайлдом) революція. Єдиною формою переходу від першої до другої формації⁹ було місто-держави, воно уособлювало якісно нові зрушення в економіці та соціальному ладі стародавніх суспільств. Відмінності ж у функціях найдавніших міст та грецького полісу, про яку пише автор, сутності нової формації не прояснює.

Зміст сільськообщинного способу виробництва з точки зору стану продуктивних сил у монографії розкрито, мабуть, найбільш вдало. І це зрозуміло: вводиться ще одна сходинка в періодизації. Автор досягає успіху у вирішенні поставленої проблеми, завдяки комплексному підходу до неї. Дійсно, якщо порівнювати суспільства за окремими факторами (ручна праця чи з елементами механізації, кам'яні знаряддя чи металеві тощо), можна отримати зовсім різні класифікації. Лише цілісна оцінка системи, в якій відсутність або недорозвинутість одних компонентів компенсується наявністю або розвинутістю інших, є ключем до розуміння проблеми визначення сходенок у розвитку продуктивних сил. Саме цей принцип покладено Г. В. Коранашвілі в оцінку сільськообщинного способу виробництва. Не перебільшуючи географічно-

⁶ Див. обговорення книги В. П. Ілющечкіна: НАА.—1989.—№ 1.—С. 149—165; № 2.—С. 138—156.

⁷ Киселев Г. С. О роли власти в генезисе классового общества // СЭ.—1987.—№ 4.—С. 61; Генінг В. Ф. Проблемы формації структури первісності // Археологія.—1989.—№ 2.—С. 50.

⁸ Бунятян К. П. Про періодизацію первісної історії // Археологія.—1989.—№ 1. С. 6—19.

⁹ Павленко Ю. В. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.—К., 1984.—С. 169—217.

го фактора, він вдало показує своєрідну його роль у виникненні першого антагоністичного способу виробництва: якість ґрунту, джерела води, рельєф місцевості, клімат тощо. З географічним середовищем пов'язана і своєрідна роль людини як складової продуктивних сил — різні можливості її відтворення, логічний розгляд демографічного фактора, як ще одного важливого компонента якісного стрибка. Зрошувальні системи автор справедливо відносить до штучних знарядь праці. Саме сукупність усіх цих факторів, помножена на досвід (виникнення та розвиток землеробства), стала умовою отримання додаткового продукту, яке всі дослідники визнають вирішальним у процесі класогенезу.

На фоні стану продуктивних сил логічно розглядаються причини виникнення класів та держави як результат розподілу керівних (організаційних) функцій та безпосередньо виробничих, і ширше — культових, інтелектуальних тощо. Ця ситуація відповідає першій моделі процесу класогенезу, яку намітив Ф. Енгельс. Саме вона набула розвитку в працях вітчизняних істориків¹⁰. Модель характеризується відсутністю приватної власності на засоби виробництва, розподілом людей на групи (класи) в залежності від їх місця у системі розподілу суспільного продукту.

Процес виникнення держави та класів автор вважає єдиним. На мою думку, ця точка зору більш логічна, ніж та, що розриває його (спочатку держава, потім класи), оскільки ознаки соціальної та майнової нерівності, відрив органів влади від безпосередніх виробників притаманні вже пізній первісності.

При висвітленні конкретної історії доколониального Єгипту Г. В. Коранашвілі наводить досить логічну систему зв'язків: суспільний досвід, накопичений в процесі експлуатації певного природного середовища, мав своїм наслідком (і в свою чергу стимулювався) певною демографічною ситуацією як з боку приросту населення, так і концентрації його з метою виробництва. Це розхитало замкнутість первісних колективів, їх організацію на основі роду і спричинило появу політичної організації. Тут маємо яскравий приклад, коли не лише рівень, а й певний характер продуктивних сил відбився на виробничих відносинах. В їх сукупності головною роль відігравала не власність на засоби виробництва, а місце в системі, що й породило феномен владивласності¹¹.

Висвітливши можливості сільськообщинного способу виробництва, Г. В. Коранашвілі переходить до характеристики античного (рабовласницького). Передумови його виникнення, на думку автора, зовсім інші. І тут він не обмежує рівень розвитку продуктивних сил лише знаряддями праці, звертаючи увагу на відмінну історичну ситуацію, історичне середовище, історичний досвід суспільної практики. Дійсно, лише азійський спосіб виробництва виникає за умов первіснообщинного ладу, суспільства ж рабовласницької формації становлять його периферію. Подальший розвиток суспільства відбувався за обставин, коли частина людства вже переступила цей рубіж. Не враховуючи цього, ми ігноруватимемо взаємозумовленість та взаємозв'язок історичних явищ. Тому Г. В. Коранашвілі розглядає виникнення докапіталістичних антагоністичних формацій, з одного боку, як шляхи переходу до них від первісності, з іншого — як поступові сходинки історичного процесу. Тим самим реалізується модель не одно-, а багатолінійного розвитку людства.

Автор звертає увагу і на своєрідність географічного середовища, в якому виник рабовласницький спосіб виробництва: диференційованість умов існування, можливості отримання додаткового продукту лише внаслідок впровадження залізних знарядь праці, що в свою чергу призвело до розподілу праці — відокремлення ремесла від сільського господарства¹². Все це разом спричинило широкий розвиток обміну та торгівлі. Виробництво та обмін взаємно стимулювали одне одне, вимагали дешевої робочої сили, якою став раб. Виникненню рабства сприяли і кліматичні умови. Таким чином, і цей спосіб виробництва слід розуміти як систему взаємопов'язаних факторів.

Отже, порівнюючи сільськообщинний та античний (рабовласницький) способи виробництва, можна дійти висновку, що вони базувалися на різному рівні продуктивних сил. Для першого було характерним максимальне використання однієї з можливостей природи — розливу річок, який реалізувався у зрошувальних системах. Для другого — більш активне втягування природи до виробничого процесу. У першому

¹⁰ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества ... — 288 с.

¹¹ Васильев Л. С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. — М., 1982. — С. 60—99.

¹² Роль розвитку ремесла у генезі ранньокласових суспільств вдало проаналізована: Павленко Ю. В. Указ. соч. — С. 91—100.

випадку панівне місце у виробництві посідала монокультура — зерно, у другому — багатогалузеве господарство, яке в свою чергу стимулювало різні види переробної «промисловості» та ремесла, що її обслуговувало, впровадження різних винаходів (чужих та своїх). Кожен з цих видів діяльності (навіть впровадження залізних знарядь), сам по собі не становить суті сходинки, але всі разом вони дали стрибок у розвитку продуктивних сил. Якщо перша ситуація консолідує общину, то друга розхилює її, висуваючи на перший план сім'ю з її власністю.

Г. В. Коранашвілі разом з іншими істориками¹³, впевнено проводить думку, що лише високий рівень розвитку продуктивних сил, звичайно, вкупі з іншими факторами, мав своїм наслідком розвиток рабства. В свою чергу воно збільшувало продуктивні сили. За умов панування ручної праці раб був найдосконалішим знаряддям з властивою для нього не лише фізичною, а й інтелектуальною силою. Лише він міг виконувати ряд робіт, на які були неспроможні ні тварини, ні тодішні штучні знаряддя праці.

Ті ж фактори — історичний, географічний та демографічний — відіграли свою роль і при становленні феодального способу виробництва. Автор показує розширення меж спілкування людства на цій сходинці. Відстоюючи думку про те, що феодальний спосіб виробництва базується на притаманному для нього рівні розвитку продуктивних сил, Г. В. Коранашвілі йде шляхом порівняння античного (рабовласницького) та феодального способів в їх розвинутому вигляді, а не як це робилося раніше, коли порівнювались максимальні можливості одного та початкові другого.

Погоджуючись із твердженням дослідника, що вказані способи виробництва виникають за різних умов і базуються на своєрідних системах продуктивних сил (а про це, зокрема, свідчить і хронологія їх появи), слід сказати, що запропоновану концепцію не можна вважати завершеною. Зупинившись на одній із складових способу виробництва — продуктивних силах — автор значно менше уваги приділяє другій — виробничим відносинам. Не визначені чітко компоненти цієї категорії, характеристика їх нерівномірна, базові (економічні) та надбудовні (політичні, ідеологічні) фактори переплітаються. Зокрема, характеризуючи сільськообщинний спосіб виробництва, автор багато зусиль доклав, доводячи, що поширення рабства в широких масштабах тут неможливе. Питання ж, як здійснювалася при цьому експлуатація, фактично не розкрито: між іншим згадується про податок, експлуатацію сільських общин, спорадичне поширення рабства та праці за наймом. Активно відстоюючи античний (рабовласницький) спосіб виробництва, Г. В. Коранашвілі звернув увагу на умови виникнення рабства і фактично звів виробничі відносини до системи «рабовласник — раб». Безумовно, це одна з головних складових частин, але не єдина.

Сьогодні вже не можна обійтися переліком та описанням елементів, за якими різнилися способи виробництва. Необхідно розкривати систему економічних категорій, виявляти структуру економічних зв'язків, яка б відповідала кожній сходинці в розвитку продуктивних сил. Адже це, в свою чергу, буде аргументом на доказ справедливості їх виділення. І лише в цьому випадку розробка категорії способу виробництва буде завершеною і зможе виконувати свою методологічну функцію в пізнанні історичного процесу.

Безумовно, книга Г. В. Коранашвілі має й деякі дрібні недоліки. Можна дорікнути йому в нелогічності окремих міркувань, певних помилок. Та в цілому вони не відбиваються на концепції автора. На сьогодні, виходячи із стану розробки формативної теорії, вона має право на існування. То ж побажаємо авторові подальших успіхів.

К. П. БУНЯТЯН

¹³ Березин Э. О. Некоторые вопросы возникновения раннеклассовых формаций // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока.— М., 1966.— С. 59—75.